

تأثیر تکانه‌های موقتی و دائمی نرخ ارز بر درآمد گردشگری در ایران

علی سرچمی

گروه اقتصاد، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران.

محسن زاینده روی^۱

گروه اقتصاد، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران.

سید عبدالمجید جلائی اسفندآبادی

استاد اقتصاد دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۱۲

چکیده

در این مقاله با استفاده از الگوی خود توضیح برداری و بهره‌گیری از روش بلانچارد کوا، اثر تکانه‌های موقت و دائمی نرخ ارز، بر درآمد بخش گردشگری ایران در طی زمانی ۱۳۹۶-۱۳۶۰ مورد بررسی قرار گرفته است. ابتدا با استفاده از آزمون دیکی فولر تعمیم یافته معین گردید که متغیرها در سطح، مانا نبوده‌اند، بنابراین شرایط اولیه استفاده از مدل بلانچارد-کوا برقرار می‌باشد. از این رو، می‌توان از یک الگوی SVAR شامل تفاضل مرتبه اول متغیرها استفاده نمود. پس از برآورد مدل و به دست آوردن توابع واکنش ضربه، مشخص شد که در دوره کوتاه‌مدت ۸۲/۷ و ۱۷/۳ درصد از تغییرات درآمد گردشگری به ترتیب از طریق تکانه‌های موقت نرخ ارز و تکانه‌های دائمی نرخ ارز قابل توضیح و تبیین است. در دوره دهم یا بلندمدت نیز، ۸۱/۷ درصد از تغییرات درآمد گردشگری را تکانه‌های موقت و ۱۸/۳ درصد را تکانه‌های دائمی توضیح می‌دهند. بنابراین درصد قابل توجهی از تغییرات درآمد بخش گردشگری در کشور ناشی از تکانه‌های موقت نرخ ارز است.

کلیدواژگان: تکانه‌های موقتی، تکانه‌های دائمی، نرخ ارز، درآمد گردشگری.

مقدمه

صنعت گردشگری، بزرگترین و متنوع‌ترین صنعت در دنیا به حساب می‌آید. تأثیر گردشگری بر افزایش میزان اشتغال و درآمدهای ارزی، رونق صنایع داخلی، گسترش همکاری‌های بین‌المللی موجب شده است تا نگرش کشورهای دنیا به مرز آن تغییر یافته و جایگاه مهمی در سیاست‌گذاری دولت‌ها پیدا کند (نرگسی و همکاران، ۱۳۹۷: ۴۱). این صنعت امروزه به قدری در توسعه اقتصادی و اجتماعی کشورها اهمیت دارد که اقتصاددانان آن را صادرات نامرئی نام نهاده‌اند و به ابزاری اصلی برای ارتقای کیفیت زندگی و به یکی از نیروهای شکل دهنده جهان امروز تبدیل شده است که دارای مزایای ارتباطی، سیاسی، فرهنگی و تأثیرات بین‌المللی خاص خود است (بذرافشان و بامری، ۱۳۹۶: ۱۶۸). گردشگری توجه دولت‌ها، سازمان‌های غیر دولتی و فعالان اقتصادی را نیز به خود جلب کرده است، زیرا نقش مهمی در جهت‌دهی به فعالیت‌های اقتصادی و کمک به افزایش درآمد جوامع محلی دارد (Chin et al, 2014: 36). گردشگری در رشد اقتصاد کشورها بسیار مؤثر است، ضمن آنکه منافع اقتصادی آن شامل جوامع محلی و کوچک نیز می‌شود (Osman and Sentosa, 2013: 26). با توجه به تحقیق سالانه شورای جهانی گردشگری و سفر (WTTC) صنعت گردشگری، سریع‌ترین صنعت در حال رشد جهان است. بر اساس آمار بانک جهانی در سال ۲۰۱۴ این صنعت، حدود ۱۰ درصد GDP جهانی را به ارزش اسمی ۱۴۳۴ میلیارد دلار به خود اختصاص داده و انتظار می‌رود که در طول ده سال بعدی، این رقم به حدود ۱۱ درصد GDP جهانی برسد. این در حالی است که درآمد جهانی توریسم در سال ۲۰۰۰، کمتر از ۶۰۰ میلیارد دلار بوده است. مطابق پیش‌بینی سازمان جهانی گردشگری (WTO)، تا سال ۲۰۲۵ میلادی، این صنعت رتبه نخست صنایع جهان را به خود اختصاص خواهد داد و از این رهگذر، سالانه میلیاردها دلار عاید کشورهای پیشرو در زمینه توریسم خواهد شد. بر اساس همین پیش‌بینی، کشورهای واقع در آفریقا، خاورمیانه و جنوب آسیا که عمدتاً کشورهای اسلامی در این مناطق قرار دارند، همچنان سهم اندکی از درآمدهای این صنعت را به خود اختصاص خواهند داد. این در حالی است که عمده کشورهای اسلامی نظیر مصر، ترکیه، ایران، لبنان، مالزی، تونس، اندونزی و مراکش در ردیف سرزمین‌های پر جاذبه‌اند، چنانکه کشور ایران، از نظر جاذبه‌های جهانگردی در ردیف دهم و از نظر برخورداری از بیشترین تنوع زیستی کره زمین در ردیف پنجم جهان قرار دارد. لیکن از لحاظ جذب توریست، جایگاه مناسبی را به خود اختصاص نداده است (برزمینی، ۱۳۹۶). به طور کلی مطالعات نشان می‌دهد که اگر نرخ ارز در کشور مقصد گردشگری افزایش یابد، کالاها و خدمات کشور مقصد گردشگری برای خارجی‌ان ارزان تمام می‌شود. به عبارت دیگر گردشگران خارجی با همان مخارج قبلی (به ارز) می‌توانند از کالاها و خدمات بیشتری بهره‌مند گردند که این امر باعث انگیزه آنان برای مسافرت به کشور مربوطه می‌شود. بالعکس، اگر نرخ ارز کاهش یابد باعث کاهش ورود گردشگران خارجی شده و از طرف دیگر موجب خروج گردشگران داخلی به مقصد کشورهای خارجی می‌گردد؛ زیرا با کاهش نرخ ارز، کالاها و خدمات خارجی برای گردشگری داخلی ارزان‌تر تمام شده و تقاضا برای مسافرت به خارج را افزایش خواهد داد (نیازی و رضایی، ۱۳۹۴). توسعه صنعت گردشگری برای کشورهای در حال توسعه از جمله ایران که با معضلات زیادی همچون بیکاری بالا، محدودیت منابع ارزی و اقتصاد تک محصولی مواجه‌اند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ بنابراین نیاز است تا عوامل مؤثر بر توسعه بخش گردشگری در کشور شناسایی شود تا از این طریق بتوان بخش گردشگری را در کشور توسعه داد. از جمله عواملی که همواره بخش‌های مختلف اقتصادی کشور، از جمله

بخش گردشگری تحت تأثیر آن قرار دارند نرخ ارز و تکانه‌های ناشی از آن می‌باشد. در همین راستا، در مطالعه حاضر به بررسی تأثیر تکانه‌های موقتی و دائمی نرخ ارز بر گردشگری ایران پرداخته شده است. این پژوهش از جنبه هدف، از نوع پژوهش‌های کاربردی به شمار می‌رود، زیرا نتایج حاصل از آن می‌تواند در تصمیمات مقامات اقتصادی کشور مورد استفاده قرار گیرد. همچنین از بعد نحوه استنباط در خصوص فرضیه‌های پژوهش، در گروه پژوهش‌های توصیفی - همبستگی قرار می‌گیرد، زیرا جهت کشف روابط بین متغیرهای پژوهش، از ضریب همبستگی تکنیک‌های رگرسیونی استفاده خواهد شد. همچنین، از آنجایی که از طریق آزمایش داده‌های موجود، نتیجه‌ای به دست می‌آید از منظر زمانی جزو پژوهش‌های مقطعی است. به تبعیت از آگیومیرگانیکس و همکاران (۲۰۱۶)، به منظور بررسی تأثیر تکانه‌های موقتی و دائمی نرخ ارز بر گردشگری در ایران، از الگوی رگرسیونی زیر استفاده شده است:

$$TOU_t = c_0 + c_1 EXR_t + c_2 EXR_{Tt} + c_3 EXR_{Pt} + c_4 ECO_t + c_5 POL_t + c_6 CUL_t + c_7 INF_t + c_8 ENV_t + e_t$$

که TOU درآمد حاصل از گردشگری EXR نرخ ارز حقیقی می‌باشد. EXR_T و EXR_P به ترتیب شاخص تکانه‌های موقتی و دائمی نرخ ارز براساس روش بلانچارد کوا (۱۹۸۹) است که به روش VAR محاسبه می‌گردد. ECO شاخص ترکیبی اقتصادی شامل متغیرهای نرخ رشد اقتصادی، نرخ تورم، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، درجه باز بودن تجاری، تعداد گردشگر خارجی و اندازه دولت، POL شاخص ترکیبی سیاسی شامل متغیرهای تحریم و ریسک، CUL شاخص ترکیبی فرهنگی شامل متغیرهای تعداد مراکز فرهنگی هنری و تعداد کتاب‌های منتشر شده، INF شاخص ترکیبی زیرساختی شامل متغیرهای زیرساخت جاده‌ای، ریلی و هوایی، سیستم‌های حمل نقل، سیستم‌های بهداشتی و سلامت و هتل‌ها و اقامتگاه و ENV شاخص ترکیبی محیطی شامل متغیرهای آتش‌سوزی در جنگل‌ها و مراتع و میزان انتشار گازهای آلاینده می‌باشد. در ساخت هر یک از شاخص‌های ترکیبی فوق در صورت وجود یا رشد هر یک از متغیرهای مذکور ارزش یک و در غیر این صورت ارزش صفر در نظر گرفته می‌شود. e نیز عبارت جزء خطا می‌باشد.

به منظور بررسی اثر تکانه‌های موقتی و دائمی نرخ ارز بر گردشگری ایران از روش بلانچارد کوا استفاده می‌شود. برتری این روش آن است که با استفاده از یک مدل VAR دو متغیره می‌توان یک متغیر را به اجزای دائمی و موقت تجزیه نمود. در این روش متغیرها باید به گونه‌ای انتخاب شوند که هر دو یا حداقل یکی از آنها نامانا باشند، چرا که متغیرهای $I(0)$ فاقد جزء دائمی می‌باشند. در صورت امکان استفاده از این روش، در نهایت هر دو متغیر به صورت مانا در مدل ظاهر می‌شوند. با فرض عدم وجود جزء ثابت، میانگین متحرک دو متغیره (BMA) و دنباله‌های نرخ ارز و درآمد گردشگری به صورت روابط زیر است (والتر و اندرس، ۱۳۸۹):

$$\begin{aligned} Tourism_t &= \sum_{k=0}^k C_{11}(EXR)_{1t-k} + \sum_{k=0}^k C_{12}(EXR)_{2t-k} \\ EXR_t &= \sum_{k=0}^k C_{21}(Tourism)_{1t-k} + \sum_{k=0}^k C_{22}(Tourism)_{2t-k} \end{aligned}$$

یا به طور خلاصه‌تر:

$$\begin{aligned} TFP_t &= C_{11}(L) C_{12}(L) \quad 1t \\ ECI_t &= C_{21}(L) C_{22}(L) \quad 2t \end{aligned}$$

که در آن، 1_t و 2_t جملات اختلال نوفه سفید می‌باشند که واریانس هر دوی آن‌ها ثابت است و $C_{ij}(L)$ چند جمله‌هایی برحسب عملگر وقفه L هستند. تکانه‌ها به صورتی نرمال می‌شوند که $Var(1) = 1$ و $Var(2) = 1$ باشد. اگر ماتریس واریانس اختلالات باشد، در این صورت (والتر و اندرس، ۱۳۸۹):

$$\begin{matrix} var(1) & cov(1, 2) & 1 & 0 \\ cov(1, 2) & var(2) & 0 & 1 \end{matrix}$$

بر خلاف روش سیمز (۱۹۸۰)، بلانچارد و کوا دنباله‌های 1_t و 2_t را مستقیماً با دنباله‌های TOU و EXR مرتبط نمی‌کنند. در مقابل، آن‌ها دنباله‌های TOU و EXR را به عنوان متغیرهای درون‌زا در نظر می‌گیرند. دنباله‌های 1_t و 2_t نیز دارای همان خواص هستند که یک متغیر برون‌زا طبق تئوری اقتصادی می‌بایست آن را داشته باشد.

در مرحله بعدی مدل خود توضیح برداری غیر مقید برآورد می‌شود. جهت شناسایی تکانه‌های ساختاری، ماتریس زیر بر مدل اعمال می‌شود که در آن $C12(L) = 0$ می‌باشد.

$$\begin{vmatrix} C11(0) & 0 \\ C21(0) & C22(0) \end{vmatrix}$$

این قید نشان می‌دهد که تکانه‌های موقتی فاقد تأثیر بر دنباله موردنظر بوده و تکانه‌های دائمی موجب بروز تغییرات دائمی در درآمد گردشگری می‌شود. با تجزیه چولسکی مبتنی بر ماتریس واریانس کواریانس وزنی می‌توان مدل خود توضیح برداری ساختاری (SVAR) را از الگوی VAR تقلیل یافته شناسایی کرد و با استفاده از دنباله‌های 1_t و 2_t در مدل می‌توان به تحلیل توابع عکس‌العمل آنی و تجزیه واریانس پرداخت.

تمیزی و شهبازی (۱۳۹۷) در مطالعه‌ای با عنوان بررسی تأثیر تکانه نرخ ارز بر بخش گردشگری ایران با استفاده از داده‌های نرخ ارز رسمی، تکانه نرخ ارز را از طریق مدل‌های ناهمسانی واریانس شرطی ARCH/GARCH به دست آورده و با به کار بردن داده‌های سری زمانی طی سال‌های ۱۳۶۰-۱۳۹۴ با استفاده از روش ARDL به تخمین روابط بلندمدت و کوتاه‌مدت بین متغیرهای پژوهش پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که بین تکانه نرخ ارز و گردشگران ورودی به ایران رابطه معنی‌دار و منفی و بین تکانه نرخ ارز و تولید ناخالص داخلی و شاخص قیمت مصرف‌کننده رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد.

پناهی و همکاران (۱۳۹۶)، در مطالعه‌ای تحت عنوان بررسی اثر نرخ ارز بر تراز پرداخت گردشگری ایران در دوره زمانی ۲۰۱۳-۱۹۹۵ با بکارگیری روش الگوی تصحیح خطای برداری به نتیجه رسیده‌اند که منحنی جی در تراز پرداخت گردشگری ایران وجود داشته است. به این مفهوم که با تکانه وارد شده بر نرخ ارز بعد از شش دوره وخامت، تراز پرداخت گردشگری بهبود یافته و درآمد حاصل از این صنعت بیش از هزینه‌های آن شده است.

منتظر حجت و بذرافکن (۱۳۹۶)، به بررسی اثر نرخ ارز رسمی و تولید ملی کشورهای مبدأ گردشگران بر ورود گردشگران بین‌المللی به ایران: با استفاده از روش یوهانسن در دوره زمانی ۱۳۹۵-۱۳۶۳ پرداخته و نتایج مطالعه آنها حاکی از آن است که اثر هر دو متغیر تولید ناخالص داخلی و نرخ ارز رسمی بر ورود گردشگران به ایران مثبت است و اثر تولید ناخالص داخلی کشورهای مبدأ گردشگران بر ورود گردشگران به ایران بیش از اثر نرخ ارز رسمی است.

محمدزاده و همکاران (۱۳۸۹)، در مطالعه‌ای تحت عنوان تخمین تابع تقاضای خارجی کل گردشگری ایران: رهیافت TVP به تخمین تابع تقاضای گردشگری ایران به تفکیک سه کشور هند، پاکستان و ترکیه طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۸۰ پرداخته و مدل پژوهش خود را با استفاده از رهیافت پارامتر متغیر در طول زمان (TVP) و روش کالمن فیلتر برآورد نموده‌اند. کشش درآمدی تخمین‌زده شده نشان می‌دهد که تقاضای گردشگری خارجیان در ایران یک کالای نرمال بوده و از طرف دیگر کشش قیمتی نیز حاکی از آن است که این کالا، کالای کم کشش می‌باشد. علاوه بر این، تقاضای گردشگری ایران با متغیر مجازی جنگ رابطه معکوس داشته که نشان می‌دهد با وقوع بحران جنگ، تقاضای خارجیان برای گردشگری در ایران کاهش یافته است.

آدهی نوگورو و همکاران^۱ (۲۰۱۷)، در مطالعه‌ای با عنوان اثرات تکانه نرخ ارز بر بخش توریسم به این نتیجه رسیده‌اند که تکانه نرخ ارز بر تصمیم گردشگران خارجی تأثیر ندارد. این امر به دلیل آن است که ورود گردشگران خارجی بدون در نظر گرفتن تکانه نرخ ارز افزایش می‌یابد.

آکای و همکاران^۲ (۲۰۱۷)، در مطالعه‌ای به بررسی اثر نرخ ارز و درآمد بر تراز پرداخت گردشگری کشور ترکیه در طی سال‌های ۲۰۱۱-۱۹۹۸ با استفاده از الگوی تصحیح خطای برداری پرداخته‌اند. نتایج آنها نشان داده است که نرخ ارز و درآمد خارجی اثر مثبت و درآمد داخلی اثر منفی بر تراز پرداخت گردشگری داشته و منحنی جی نیز وجود ندارد.

آگیومیربگانیکیس و همکاران^۳ (۲۰۱۵)، در مطالعه‌ای با عنوان اثرات تکانه‌های نرخ ارز بر جریانات گردشگری در ایسلند در دوره زمانی ۲۰۱۴-۱۹۹۰ براساس روش ARDL به این نتیجه رسیده‌اند اثر منفی ناطمینانی برای ورود گردشگران به ایسلند وجود دارد.

تامپسون و همکاران^۴ (۲۰۱۳)، در مطالعه‌ای به بررسی اثر نرخ ارز واقعی بر تراز پرداخت گردشگری امریکا در سال‌های ۲۰۱۰-۱۹۷۳ با استفاده از الگوی تصحیح خطای برداری و توابع عکس‌العمل آنی پرداخته‌اند. نتایج آنها نشان می‌دهد که کاهش نرخ ارز تنها درآمد حاصل از صادرات گردشگر را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به این معنا که گردشگران خارج شده از امریکا به درآمد واکنش دارند اما گردشگران وارد شده به امریکا به درآمد واکنش نشان نمی‌دهند.

یافته‌های حاصل از مطالعات تجربی نیز نشان می‌دهد که نرخ ارز و تکانه‌های حاصل از آن می‌تواند بر بخش گردشگری اثرگذاری داشته باشد و نیاز است تا این رابطه بر اساس داده‌های آماری نیز مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد که قسمت‌های بعدی تحقیق به این موضوع پرداخته است.

1- Ignatius Adhi Nugroho et al.

2- Akay et al.

3- George Agiomirgianakis et al.

4- Thompson et al.

مبانی نظری

تقاضای گردشگری و عوامل مؤثر بر آن

بر اساس مبانی نظری اقتصاد خرد، برای به دست آوردن تابع تقاضای گردشگری به‌طور ایده‌آل ابتدا تابع مطلوبیت خاصی مشخص می‌شود و سپس با فرض اینکه مصرف‌کننده (گردشگر) در پی به حداکثر رساندن مطلوبیت خود است، تابع تقاضای مورد برآورد از طریق ماکزیم کردن این تابع نسبت به قید بودجه به دست می‌آید. فرض می‌کنیم که مصرف‌کننده در یک فضای دو کالایی، کالای گردشگری q_t^t و یک کالای دیگر q_t^s را به‌عنوان نماینده سایر کالاها و خدمات مصرف نماید، در آن صورت تابع تقاضای گردشگری از حداکثر کردن تابع مطلوبیت فرد مصرف‌کننده نسبت به قید بودجه به‌صورت زیر به دست می‌آید:

$$\text{Max} : u(q_t^t, q_t^s)$$

$$\text{st} : Y_t (P_t^t q_t^t + p_t^s q_t^s)$$

پس از تشکیل تابع لاگرانژ و مشتق‌گیری مرتبه اول از آن نسبت به q_t^t و q_t^s ، تابع تقاضای گردشگری و تابع تقاضای سایر کالاها استخراج می‌شود. تابع تقاضای به دست آمده، تابع تقاضای معمولی گردشگری است که تابعی از قیمت کالاها و خدمات گردشگری، قیمت سایر کالاها و سطح درآمد می‌باشد:

$$q_t^t = f(p_t^t, p_t^s, y_t)$$

به عبارت دیگر متغیر وابسته که به‌صورت تعداد گردشگرهای وارد شده یا درآمد ارزی حاصل از آن‌ها یا تعداد شب‌های اقامت در کشور مقصد تعریف می‌شود، تابعی از سطح قیمت محصول گردشگری در مقصد، قیمت کالاهای دیگر و سطح درآمد کشور مبدأ می‌باشد. با توجه به این‌که منظور از برآورد تابع تقاضا، تجزیه و تحلیل مقادیر کشش‌های درآمدی و قیمتی است، بهتر است تابع تقاضای گردشگری به‌صورت لگاریتم خطی تبدیل شود (Dritsakis, 2004: 115).

بنابراین، بررسی تابع تقاضای گردشگری نشان می‌دهد که نرخ ارز می‌تواند به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر بر تقاضای گردشگری مطرح باشد و در نتیجه شوک‌های حاصل از نرخ ارز نیز بر تقاضای گردشگری اثرگذار خواهد بود که به‌منظور روشن‌تر شدن این رابطه، در بخش بعدی به ارائه توضیحات بیشتر در این رابطه پرداخته خواهد شد.

ارتباط بین نرخ ارز و گردشگری

بر اساس نظریه نرخ واقعی مؤثر ارز پیوند مهمی بین نرخ واقعی مؤثر ارز و تراز تجاری کشورها وجود دارد. به لحاظ تجربی نیز آشکار شده است که با تضعیف واقعی پول داخل و افزایش نرخ ارز، حساب جاری به‌سرعت بدتر شده و بعد از چند دوره وخامت، بهبود می‌یابد. بررسی رابطه تراز تجاری با سایر متغیرهای تأثیرگذار همواره یکی از مباحث عمده و قابل توجه در مبانی تجاری بین‌المللی کشورها به‌شمار می‌آید. با این وجود، اگر تنها بر رابطه نرخ ارز و تراز تجاری تمرکز شود، دو رویکرد کلی مطرح خواهد شد، رویکرد مارشال‌لرنر و رویکرد منحنی جی. در توضیح رویکرد اول باید گفت که مطالعاتی همچون لئونارد و استوک من^۱ (۲۰۱۱) در این حوزه صورت گرفته و به این باور رسیده‌اند که شرط مارشال‌لرنر دیگر قادر به توضیح واکنش دقیق تراز تجاری یک کشور نسبت به تغییرات

نرخ ارز نیست. به همین دلیل در مطالعات دو دهه اخیر از منحنی جی استفاده شده است که نگرش صحیحی نسبت به عکس‌العمل تراز تجاری در قبال تغییرات نرخ ارز دارد (رجیبیان و سلیمی فر، ۱۳۹۴، ۲۷۸).

از لحاظ نظری در مورد پژوهش‌های صورت گرفته بر پایه منحنی جی دو جریان عمده وجود دارد. یک گروه از مطالعات تجربی، داده‌های کل تراز تجاری را به صورت دو کشور (کشور داخل و بقیه دنیا) در نظر می‌گیرند، در حالی که گروه دیگر، از داده‌های تراز تجاری دو جانبه (همچون مطالعات صورت گرفته توسط رز و یلن^۱) استفاده می‌نمایند. رابطه میان نرخ ارز و تراز پرداخت گردشگری نیز این گونه توجیه می‌شود که در بلندمدت با کاهش ارزش پول و افزایش نرخ ارز، تراز پرداخت گردشگری بهبود می‌یابد و این سیاست به عنوان یکی از راهکارهای جبران کسری تجاری است؛ اما در بسیاری از موارد رابطه این دو متغیر در تضاد با نظریات اقتصادی است.

به طور کلی زمانی که ارزش پول داخل کشور کاهش و نرخ ارز افزایش می‌یابد دو اثر مجزا وجود دارد: براساس اثر قیمت، صادرات برحسب پول خارجی ارزان‌تر و واردات برحسب پول داخلی گران‌تر می‌شود. لذا اثر قیمت منجر به بدتر شدن حساب تراز پرداخت‌ها می‌گردد. براساس اثر مقدار نیز ارزان‌تر شدن صادرات موجب تشویق صادرات و افزایش حجم صادرات و نهایتاً اثر مقدار منجر به بهبود حساب مذکور می‌گردد. اثر خالص بسته به برآیند این دو اثر خواهد داشت. غلبه اثر قیمت بر اثر مقدار در کوتاه‌مدت پدیده‌ای است که مگی^۲ در سال ۱۹۷۳ آن را منحنی J نامید. در کوتاه‌مدت حجم صادرات و واردات تغییر زیادی ندارند، به طوری که اثر قیمت بر اثر مقدار مسلط شده و این برآیند منجر به بدتر شدن حساب تراز پرداخت‌ها در کوتاه‌مدت می‌گردد؛ اما بعد از یک وقفه زمانی حجم صادرات افزایش می‌یابد و در نهایت تعدیل حساب تراز پرداخت گردشگری که تحت تأثیر افزایش نرخ ارز و کاهش ارزش پول داخلی بوده به صورت منحنی جی ترسیم می‌شود.

تحقق سیاست تکانه نرخ ارز و بهبود تراز پرداخت‌ها در دنیای واقعی نیازمند زمان است. منحنی جی و تئوری تعدیلات کوتاه‌مدت نشان می‌دهد که افزایش نرخ واقعی ارز پس از یک دوره کوتاه‌مدت کاهش تراز پرداخت‌ها، می‌تواند بهبود آن را به دنبال داشته باشد. با توجه به واکنش دوگانه تراز پرداخت‌ها به تکانه‌های نرخ ارز در دوره‌های کوتاه‌مدت و بلندمدت، به بررسی وجود منحنی جی پرداخته می‌شود. به این مفهوم که تضعیف ارزش پول داخلی و افزایش نرخ ارز بعد از بدتر شدن تراز پرداخت گردشگری برای یک دوره کوتاه، منجر به بهبود آن شود. با وجود اینکه نرخ‌های ارز به سرعت تعدیل می‌شوند اما رفتار مصرف‌کنندگان و تولیدکنندگان نسبت به تغییرات نرخ ارز و قیمت‌های نسبی با تأخیر زمانی صورت می‌گیرد. پس از طرح این تئوری، لافر و سالانت^۳ در سال ۱۹۷۶، به مطالعه منحنی جی پرداختند و در سال ۱۹۷۹ نیز میلز به این نتیجه رسید که کاهش ارزش پول ملی منجر به بهبود وضعیت تراز تجاری نشده، اما توانسته است از مجرای حساب سرمایه، به بهبود تراز پرداخت‌ها منجر شود. در سال ۱۹۸۵ هیماریوس^۴ انتقاداتی بر تحلیل میلز وارد نمود و بهمنی اسکویی در همین سال با حذف متغیرهای مخارج دولت و هزینه فرصت پول، تغییراتی در مدل طراحی شده هیماریوس ایجاد نمود و با اصلاح نقایص آن، الگوی متفاوتی برای آزمون منحنی جی ارائه نمود. همچنین وی در سال ۱۹۸۹ به اصلاح معایب الگوی خود پرداخت و در

1- Rajabian and Salimifar

2- Magee

3- Laffer

4 - Himarios

محاسبه نرخ ارز حقیقی، سطح عمومی قیمت‌ها در کشور خارجی را نیز در نظر گرفت. به این ترتیب چنانچه علامت نرخ ارز حقیقی در کوتاه‌مدت منفی و در بلندمدت مثبت باشد، وجود پدیده جی در تراز تجاری کشور مورد تایید خواهد بود (رجبیان و سلیمی فر، ۱۳۹۴، ۲۷۹).

موقعیت منطقه مورد مطالعه

کشور ایران با مساحت ۱۶۴۸۱۹۵ کیلومتر مربع در جنوب غربی آسیا واقع گردیده است. همسایگان ایران در نواحی شمالی کشورهای ارمنستان، آذربایجان، ترکمنستان و دریای خزر می‌باشند. از شرق با افغانستان و پاکستان دارای مرز مشترک می‌باشد و دیگر همسایگان ایران در نواحی غرب و شمال غرب کشورهای عراق و ترکیه هستند. از نواحی جنوب با دریای عمان و خلیج فارس هم مرز است. شهر تهران پایتخت کشور ایران می‌باشد. همچنین تهران به عنوان پایتخت فرهنگی و اقتصادی کشور محسوب می‌گردد. و جایگاه اصلی دولت و ادارات مرکزی و اصلی در این شهر واقع گردیده است. جمعیت کشور ایران در مساحت ۱۶۴۸۱۹۵ کیلومتر مربع به طور تقریبی برابر با ۱۶.۸۲ میلیون نفر می‌باشد و با رشد ۲۴.۱ درصدی مواجه می‌باشد. از لحاظ اقتصادی ایران کشوری در حال توسعه است و اقتصاد آن در عین متکی بودن بر نفت و گاز، از برخی امتیازات بخش‌های کشاورزی و دریایی نیز بهره می‌برد. بانک جهانی با بررسی چشم‌انداز اقتصاد ایران، پیش‌بینی کرد رشد اقتصادی در سال جاری (۲۰۲۱-۲۰۲۲) به رقم ۳/۱ درصد خواهد رسید. از نگاه بانک جهانی، اقتصاد ایران در سال‌های آینده نیز رشد متوسط در محدوده ۳ درصد خواهد داشت. با توجه به پتانسیل بالقوه‌ای که در صنعت گردشگری ایران وجود دارد، می‌توان امیدوار بود که با سرمایه‌گذاری و برنامه‌ریزی در این صنعت، کشور ایران می‌تواند به قطب بزرگ گردشگری در منطقه تبدیل شود. به نحوی که در میان‌مدت و بلندمدت، درآمدهای ارزی حاصل از آن به‌عنوان عاملی مؤثر در برون‌رفت از اقتصاد تک محصولی مطرح گردد (مؤمنی و صالحیان و غلامی‌پور، ۱۳۹۰). کشور ایران یکی از قطب‌های مهم گردشگری در جهان به شمار می‌رود که با برخورداری از سابقه دیرین تمدن و فرهنگ، طبیعت و شرایط اقلیمی گوناگون و عوامل دیگر از این دست، توانایی قرارگیری در جایگاه مناسب نقاط پرجاذبه گردشگری در سطح آسیا و بین‌المللی را دارد. همچنین، از لحاظ ابنیه و آثار تاریخی، جزء ۹ کشور نخست دنیا و از لحاظ جاذبه‌های اکوتوریستی در میان ۱۰ کشور برتر دنیا قرار دارد (ارمغان، ۱۳۸۶)، که این امر نشان‌دهنده استعداد و قابلیت زیاد کشور در جهت رشد و توسعه صنعت گردشگری است. با توجه به اتکای بیش از حد اقتصاد ایران به صادرات نفت خام و آسیب‌پذیری فراوان آن در اثر تغییرات قیمت نفت و سایر شوک‌های اقتصادی و غیراقتصادی، توسعه صنعت گردشگری تا حد زیادی می‌تواند این آسیب‌پذیری را بکاهد و عامل موثری برای مقابله با فقر باشد و موجب افزایش درآمد قشرهای مختلف جامعه، توزیع عادلانه ثروت، کاهش نرخ بیکاری، رونق اقتصاد و در نتیجه بهبود سطح رفاه و کیفیت زندگی مردم شود. در ایران صنعت گردشگری آن چنان که باید و شایسته آن است گسترش و توسعه نیافته است. با وجود اینکه در تمامی برنامه‌های توسعه سالیانه اخیر، به رهایی از اقتصاد تک محصولی متکی بر صادرات نفت تأکید شده، ولی در مقام عمل موفقیتی در این زمینه بدست نیامده است. مطابق با سند چشم‌انداز بیست ساله جمهوری اسلامی ایران لازم است سهم ایران از شمار گردشگران جهانی به ۱/۵ درصد در سال ۱۴۰۴ افزایش یابد، یعنی حدود ۲۰ میلیون نفر گردشگر از بازار جهانی را سالانه به خود جذب نماید که این امر مستلزم سرمایه‌گذاری بیش از ۳۰ میلیارد تومان در این صنعت با سهم حدوداً ۱۶ درصدی بخش دولتی و مابقی از بخش خصوصی است. همچنین،

طبق سند چشم انداز، سهم ایران از درآمد گردشگری جهانی باید به ۲ درصد در سال ۱۴۰۴ رشد یابد؛ به گونه‌ای که کشور ایران در سال ۱۴۰۴ سالانه نزدیک ۲۵ میلیارد دلار از محل گردشگر ورودی، درآمد کسب نماید اما روند کنونی به هیچ عنوان رضایت‌بخش نیست و راه دشوار ایران برای دستیابی به ۲ درصد از درآمد جهانی توریسم را نمایان می‌سازد. لذا توجه به اهداف سند چشم‌انداز در این راستا می‌تواند عامل مهمی برای شتاب بخشیدن به آهنگ رشد و توسعه را فراهم نماید (نرگسی و همکاران، ۱۳۹۷).

شکل ۱. موقعیت جغرافیایی محدوده مورد مطالعه

منبع: نگارنده‌گان، ۱۴۰۰

یافته‌ها

آزمون مانایی

برای انجام روش بلانچارد کوا لازم است با توجه به این که داده‌های مورد مطالعه سری زمانی هستند، وضعیت مانایی متغیرها بررسی شود. یکی از آزمون‌های مانایی، آزمون دیکی فولر تعمیم یافته است که در این پژوهش از آن استفاده می‌شود. نتایج آزمون مانایی در جدول (۱)، آمده است.

جدول ۱. نتایج آزمون مانایی

نتیجه	آزمون مانایی در سطح		آزمون مانایی در سطح		متغیر
	احتمال	آماره ADF	احتمال	آماره ADF	
مانا با یک تفاضل	۰/۱۰۲۵	-۳/۱۹	۰/۲۹۴۴	-۲/۵۷	TOU
مانا با یک تفاضل	۰/۰۰۳۴	-۴/۶۷	۰/۰۲۸۸	-۳/۸۶	EXR

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

آماره آزمون‌ها و مقادیر بحرانی در جدول (۱)، نشان می‌دهند که متغیرهای درآمد گردشگری و نرخ ارز در سطح مانا نمی‌باشند؛ بنابراین می‌توان روش بلانچارد کوا را به کاربرد و تفاضل مرتبه اول آن‌ها مانا است.

آزمون هم‌انباشتگی

جهت بررسی رابطه هم‌انباشتگی بین متغیرهای پژوهش از آزمون جوهانسون جوسیلیوس استفاده می‌شود. در این روش آزمون‌های حداکثر مقدار ویژه و آزمون اثر برای تعیین تعداد بردارهای هم‌انباشتگی مورد استفاده قرار می‌گیرد. نتایج آزمون هم‌انباشتگی در جدول (۲)، آمده است:

جدول ۲. نتایج آزمون هم‌انباشتگی جوهانسون جوسیلیوس

مقدار بحرانی	آزمون حداکثر مقادیر ویژه	مقدار بحرانی	آزمون اثر	فرض صفر
0.384761	22.68074	25.87211	0.1187	بدون رابطه
0.199908	7.136902	12.51798	0.3305	حداقل یک رابطه

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

بر اساس آماره‌های هر دو آزمون، وجود رابطه هم‌انباشتگی بین متغیرهای پژوهش تأیید نمی‌شود. این نتیجه‌گیری فرض تکنیک بلانچارد کوا که هم‌انباشتگی وجود ندارد (بنی اسدی و محسنی) را مورد تأیید قرار می‌دهد.

برآورد مدل SVAR

بر مبنای روش بلانچارد کوا و بر اساس قیود کوتاه‌مدت و بلندمدت استاندارد تعریف شده در این روش، تکانه‌های موقتی و دائمی از تخمین مدل VAR که در جدول (۳)، آمده، تجزیه شده است. نتایج تخمین مدل SVAR می‌باشد:

جدول ۳. نتایج حاصل از برآورد مدل SVAR

Model: Ae = Bu where E[uu']=I				
ماتریس قیود				
B =		A =		
0	C(2)	0	1	
C(3)	0	1	C(1)	
برآورد ضرایب				
احتمال	آماره z	انحراف معیار	ضریب	
0.4930	-0.685556	16.86150	-11.55950	C(1)
0.0000	8.124037	0.060057	0.487904	C(2)
0.0000	8.124037	5.817222	47.25933	C(3)
ماتریس‌های برآورد شده				
Estimated B matrix:		Estimated A matrix:		
0.000000	0.487904	0.000000	1.000000	
47.25933	0.000000	1.000000	-11.55950	
Estimated F matrix:		Estimated S matrix:		
-28.14815	61.59089	0.000000	0.487904	
629.0776	-1103.696	47.25933	5.639926	

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

در مدل برآورد شده به روش SVAR، نتایج حاصل از برآورد ماتریس قیود شامل ماتریس‌های A، B، S و F آورده شده است. همچنین نتایج حاصل از ضرایب مربوط به مدل SVAR نشان داده شده است. در ادامه به تفکیک اثرات تکانه‌های موقتی و دائمی نرخ ارز پرداخته می‌شود.

تفکیک تکانه‌های موقتی و دائمی نرخ ارز

در روش بلانچارد کوا فرض شد که دو نوع تکانه برای نرخ ارز وجود دارد. نوع اول تکانه‌های موقتی است که هیچ اثر بلندمدتی بر درآمدهای گردشگری ندارد. نتایج حاصل از این تفکیک برای تکانه‌های موقت و دائم در جدول (۴)، ارائه شده است:

جدول ۴. نتایج حاصل از برآورد مدل SVAR به منظور تفکیک اثرات تکانه‌های موقت و دائم به روش بلانچارد کوا

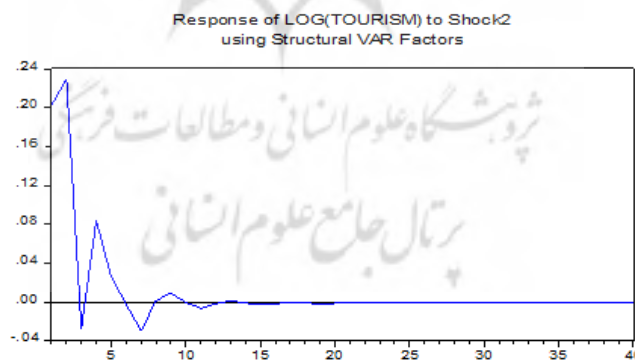
Model: $e = \Phi * F_u$ where $E[uu'] = I$				
ماتریس قیود				
F =				
	0	C(1)		
	C(3)	C(2)		
برآورد ضرایب				
احتمال	آماره z	انحراف معیار	ضریب	
0.0000	8.124037	8.335536	67.71821	C(1)
0.0000	-8.059575	156.9955	-1265.317	C(2)
0.0000	8.124037	13.95712	113.3882	C(3)
ماتریس‌های برآورد شده				
Estimated F matrix:			Estimated S matrix:	
0.000000	67.71821		0.202805	0.443757
113.3882	-1265.317		45.32751	-14.51448

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

در جدول (۴)، بر اساس رویکرد به کار گرفته شده توسط بلانچارد کوا، اثرات تکانه‌های نرخ ارز به دو گروه تکانه-های موقتی و تکانه‌های دائمی نرخ ارز تفکیک شده است. در ادامه به تجزیه و تحلیل اثرات تکانه‌های موقتی و دائم بر درآمد گردشگری پرداخته می‌شود.

اثر تکانه‌های موقت و دائمی نرخ ارز بر گردشگری

نتایج مربوط به واکنش درآمد گردشگری به یک واحد تکانه غیر ساختاری نرخ ارز در کوتاه‌مدت در شکل (۲)؛ نشان داده شده است.

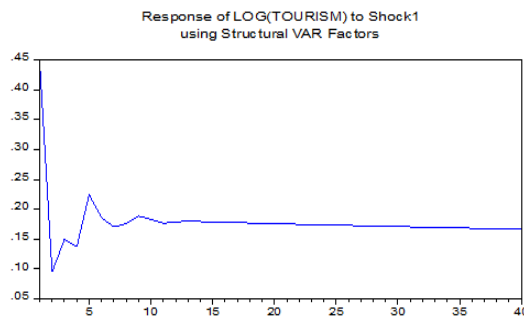

شکل ۲. واکنش درآمد گردشگری به یک واحد تکانه غیر ساختاری نرخ ارز در کوتاه‌مدت

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

همان‌طور که در شکل (۲)؛ مشاهده می‌شود، واکنش درآمد گردشگری نسبت به تکانه موقت نرخ ارز در اولین دوره حدود ۰/۲۰ واحد است. بر این اساس یک واحد تغییر در تکانه نرخ از با یک وقفه سبب افزایش حدود ۰/۲۳ واحد در لگاریتم درآمد گردشگری می‌شود. در دوره سوم، بعد از تکانه، لگاریتم درآمد گردشگری به میزان ۰/۲- واحد کاهش می‌یابد. پس از آن در دوره سوم، مجدداً لگاریتم درآمد گردشگری به میزان حدود ۰/۸ واحد افزایش یافته و

پس از آن یک روند کاهشی پیدا می‌کند و در دوره هفتم به حدود $۰/۳-$ می‌رسد و در نهایت، اثر تکانه موقت نرخ ارز در دوره دوازدهم خنثی می‌شود و لگاریتم درآمد گردشگری به روند تعادلی بلندمدت خود باز می‌گردد.

شکل ۳. واکنش درآمد گردشگری به یک واحد تکانه غیر ساختاری نرخ ارز در بلندمدت

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتایج مربوط به واکنش درآمد گردشگری به یک واحد تکانه غیر ساختاری نرخ ارز در بلندمدت در شکل شماره (۳) نشان داده شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، تکانه دائمی نرخ ارز اثر بلندمدت بر درآمد گردشگری دارد. به طوری که واکنش تغییرات لگاریتم درآمد گردشگری به تکانه دائمی نرخ ارز بدین صورت است که تکانه دائمی در ابتدا لگاریتم درآمد گردشگری را به میزان $۰/۴۲$ واحد افزایش می‌دهد سپس در دوره دوم مقدار لگاریتم درآمد گردشگری به میزان $۰/۱۰$ واحد کاهش می‌یابد. سپس تا دوره پنجم، لگاریتم درآمد گردشگری افزایش یافته تا به سطح $۰/۲۴$ واحد می‌رسد و نهایتاً از دوره دهم به سطح تعادلی جدید خود در مقدار $۰/۱۸$ واحد می‌رسد.

تجزیه واریانس

نتایج حاصل از تجزیه واریانس در جدول (۵)، ارائه شده است.

جدول ۵. درصد تکانه‌ها در واریانس لگاریتم درآمد گردشگری

دوره	تکانه موقت	تکانه دائمی
1	82.72218	17.27782
2	68.72030	31.27970
3	70.73463	29.26537
4	70.88612	29.11388
5	74.43879	25.56121
6	76.47084	23.52916
7	77.80149	22.19851
8	79.18935	20.81065
9	80.57180	19.42820
10	81.72851	18.27149

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

با توجه به جدول (۵)، می‌توان نتیجه گرفت که عامل اصلی نوسانات درآمد گردشگری، تکانه‌های موقت نرخ ارز است به طوری که در دوره اول $۸۲/۷$ درصد و در دوره دهم نیز $۸۱/۷$ درصد از تغییرات درآمد گردشگری از طریق تکانه‌های موقت توضیح داده می‌شوند.

نتیجه‌گیری و دستاورد علمی پژوهشی

گردشگری به عنوان بزرگ‌ترین صنعت خدماتی جهان از نظر درآمدزایی شناخته شده است. توسعه این صنعت برای کشورهای در حال توسعه که با معضلات زیادی هم‌چون بیکاری بالا، محدودیت منابع ارزی و اقتصاد تک محصولی مواجه‌اند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. اصولاً نوسانات نرخ ارز بر تمامی فعالیت‌های اقتصادی اثرگذار است. با این حال، شدت و ضعف این تأثیرات بستگی به میزان تعاملات هر بخش با اقتصاد جهانی دارد. صنعت گردشگری نیز، هم از جنبه گردشگری خارجی و هم از جنبه گردشگری داخلی، از این موضوع متأثر خواهد بود. در این مقاله با استفاده از الگوی خود توضیح برداری و بهره‌گیری از روش بلانچارد کوا، اثر تکانه‌های موقت و دائمی نرخ ارز، بر درآمد بخش گردشگری ایران در طی زمانی ۱۳۹۶-۱۳۶۰ مورد بررسی قرار گرفته است.

نتایج و یافته‌های پژوهش نشان داد که شاخص موقتی تکانه نرخ ارز بر گردشگری در ایران اثرات معناداری داشته است. در این رابطه بیان می‌شود که اگر نرخ ارز در کشور مقصد گردشگری افزایش یابد، کالاها و خدمات کشور مقصد گردشگری برای خارجیان ارزان تمام می‌شود. به عبارت دیگر گردشگران خارجی با همان مخارج قبلی (به ارز) می‌توانند از کالاها و خدمات بیشتری بهره‌مند شوند که این امر باعث انگیزه آن‌ها برای مسافرت به کشور مربوطه می‌شود. بالعکس، اگر نرخ ارز کاهش یابد باعث کاهش ورود گردشگران خارجی شده و موجب خروج گردشگران داخلی به مقصد کشورهای خارجی می‌گردد؛ زیرا با کاهش نرخ ارز، کالاها و خدمات خارجی برای گردشگری داخلی ارزان‌تر تمام شده و تقاضا برای مسافرت به خارج افزایش می‌یابد.

همچنین مشاهده شد که شاخص‌های دائمی تکانه نرخ ارز بر گردشگری در ایران اثرات معناداری داشته است. در این رابطه بیان می‌شود که تکانه نرخ ارز عامل تعیین‌کننده تقاضای گردشگری و درآمد حاصل از آن در بلندمدت شناخته شده است. به طوری که اگر گردشگران ریسک‌گریز، تکانه نرخ ارز را در کشور مقصد مدنظر خود بالا ببینند، ممکن است از تصمیم خود منصرف شوند یا سفر خود را به تأخیر اندازند یا مسیر گردشگری خود را به مقصدی دیگر تغییر دهند. به علاوه تکانه نرخ ارز ممکن است منعکس‌کننده ناپایداری و ناآرامی اجتماعی در کشور مقصد باشد که باعث رعب گردشگر از کشور مورد نظر می‌شود.

بر اساس یافته‌های تحقیق پیشنهاد می‌گردد که:

سیاست‌گذاران ارزی کشور، همواره سیاست‌های ارزی و نوسانات آن را مدنظر قرار دهند تا کمترین آسیب به بخش‌های مختلف اقتصادی از جمله بخش گردشگری وارد شود.

در صورت بروز یک شوک نرخ ارز در کشور، سیاست‌گذاران ضمن کنترل نمودن اثرهای موقتی آن شوک، اثرات دائمی تکانه‌های ارزی را از طریق وضع سیاست‌ها و کنترل‌های لازم، مورد توجه قرار دهند.

منابع

- ارمغان، سیمین، (۱۳۸۶)، گردشگری و نقش آن در جغرافی، اسلام شهر: دانشگاه آزاد اسلامی اسلامشهر.
- بذرافشان، جواد، بامری، علی، (۱۳۹۷)، بررسی و تحلیل وضعیت گردشگری خلاق در شهر زاهدان، مجله برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۸(۳۱)، صص ۱۶۷-۱۸۰.
- برزمینی، سوده، (۱۳۹۶)، داده‌کاوی و کاربرد آن در صنعت گردشگری، کنفرانس ملی علوم مهندسی. تهران.
- پناهی، حسین، معصوم زاده، سارا، رزاقی، سمیه، (۱۳۹۶)، بررسی اثر نرخ ارز بر تراز پرداخت گردشگری ایران، فصلنامه نظریه‌های کاربردی اقتصاد، ۴(۲)، صص ۱۴۲-۱۲۷.

تمیزی، علیرضا، شهبازی، ساناز، (۱۳۹۷)، بررسی تأثیر نوسانات نرخ ارز بر بخش گردشگری ایران، فصلنامه علمی پژوهشی گردشگری و توسعه، ۷(۴)، صص ۱-۱۷.

رجیان، محمد اعظم، سلیمی‌فر، مصطفی (۱۳۹۴)، تأثیر نرخ ارز حقیقی بر تراز تجاری غیرنفتی: مقایسه تجربی ایران و ترکیه، فصلنامه راهبرد، ۲۴(۷۷)، صص ۲۷۵-۲۹۴.

محمدزاده، پرویز، بهبودی، داوود، فشاری، مجید، ممپور، سیاب، (۱۳۸۹)، تخمین تابع تقاضای خارجی کل گردشگری ایران (رهیافت TVP)، فصلنامه علمی و پژوهشی پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، ۱(۱)، صص ۱۰۷-۱۳۱.

منتظر حجت، امیرحسین، بذرافکن، اشکان، (۱۳۹۶)، بررسی اثر نرخ ارز رسمی و تولید ملی کشورهای مبدأ گردشگران بر ورود گردشگران بین‌المللی به ایران: با استفاده از روش یوهانسن، اولین کنفرانس بین‌المللی دستاوردهای نوین پژوهشی در مدیریت، حسابداری، اقتصاد و مهندسی صنایع با تأکید بر اقتصاد مقاومتی. تهران.

مؤمنی وصالیان، هوشنگ، غلامی‌پور، لیلا، (۱۳۹۰)، تخمین تابع تقاضای گردشگری در استان‌های منتخب، فصلنامه اقتصاد مالی (علوم اقتصادی سابق)، ۴(۱۴)، صص ۱۸۵-۱۶۶.

نرگسی، شهین، بابکی، روح‌اله، عفتی، مهناز، (۱۳۹۷)، بررسی رابطه بین گردشگری، رشد اقتصادی و توسعه مالی در ایران (۱۳۶۸-۱۳۹۵)، اقتصاد مالی، ۱۲(۴۴)، صص ۴۱-۶۸.

نیازی، اسفندیار، رضایی، غلامرضا، (۱۳۹۴)، تأثیر تکانه نرخ ارز بر جریان گردشگری بین‌المللی در ایران، دومین همایش ملی گردشگری، سرمایه‌های ملی و چشم‌انداز آینده. تهران.

Agiomirgianakis, G., Serenis, D. Tsounis, D. (2015). Effects of Exchange Rate Volatility on Tourist Flows into Iceland, *Procedia Economics and Finance*, 24, PP 25-34.

Akay, G., Cifter, A., and Teke, O. (2017). Turkish tourism, exchange rate and income, *Tourism Economics*, 23(1), PP 66-77.

Chin, Ch.H; Lo, M.Ch; Songan, P, Nair, V.(2014). Rural Tourism Destination Competitiveness: A study on Annah Rais Longhouse Homestay, Sarawak, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, No. 144, PP 35-44.

Dritsakis N. (2004). Cointegration analysis of German and British tourism demand for Greece, *Tourism Management*, 25, PP 111-119.

Nugroho, I., Gunawan, S., Awirya, A. Nurman, P. (2017). The Effect of Exchange Rate Fluctuations on Bali Tourism Sector, *Journal Ekonomi dan Pembangunan*, 25(1), PP 15-26.

Osman, Z, Sentosa, I. (2013). Mediating Effect of Customer Satisfaction on Service Quality and Customer Loyalty Relationship in Malaysian Rural Tourism, *International Journal of Economics Business and Management Studies*, 2(1), PP 25-37.